

ՀԱՅՈՑ ԵՎԵՂԵՑԻՆ ԵԳԻՊՏՈՍՈՒՄ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (16-18-րդ դդ.)

«Հայությունն իր գոյությունը մինչև այսօր կը պարտի իր ավանդություններուն որոնց մէկն է եկեղեցին, և որոնք, հնագոյն ժամանակներէն սկսեալ, հայ ժողովուրդին սիրտին մէջ կերտեր են ցեղային գիտակցութեան հաստարմատ հիմք մը, այն ազգային Ոգին, որ կրցեր է ցարդ դիմադրել ահաւոր հարուածներու, անապատում՝ փոթորիկներու»¹⁶³:

Յ. Կ. Պօնճուքեան

Հայ առաքելական եկեղեցին, իր սկզբնավորումից ի վեր, ազգային հաստատություն է եղել: Դարեր ի վեր, այն գործել է ի նպաստ հայ ժողովրդի և, հատկապես, հայ գաղթականության: Հայ ծագում ունեցող ապագայնացած անհատների բազմության մեջ եկեղեցին եղել է իբրև միության կապ և պաշտպանել հայությանն օտար ցեղերի հետ ձուլվելու վտանգից: Ուստի, միջնադարյան արտաշխարհի հայկական բոլոր գաղութները կարելի է համարել կրոնական համայնքներ, որոնց առաջնորդները, տվյալ երկրի պետական իշխանությունների համար եղել են ոչ միայն հոգևոր, այլև, կարելի է ասել, նաև «քաղաքական ղեկավարներ»:

Վերն ասվածը բնորոշ է հատկապես միջնադարյան Եգիպտոսի հայկական Եկեղեցուն, որը մագնիսի պես իրեն էր ձգում և իր շուրջը հավաքում գաղթօջախի հայությանը: Եգիպտահայության հոգևոր կյանքի զարգացմանն ու եգիպտահայ եկեղեցու հետևորդների թվի աճին նպաստել է, անշուշտ, նաև այն հանգամանքը, որ Եգիպտոսում կրոնական անհանդուրժողականություն չի ցուցաբերվել, հայ բնակչությանը չեն հարկադրել հավատափոխ լինել՝ իսլամ ընդունել, նրանք ազատ իրավունք են ունեցել կառուցելու իրենց եկեղեցիները¹⁶⁴:

Տարբեր դարերում բազմաթիվ հայ ուխտավորներ, հատկապես հոգևորականներ, այցելում էին Եգիպտոս, անձամբ տեսնելու, ուսումնասիրելու և աղոթելու Եգիպտոսի հնադարյան դպտի վանքերում և ծանոթանալու անապատներում ծվարած այդ հին սրբատեղիներին, որոնք առաջիններն էին քրիստոնեական եկեղեցու պատմության մեջ: Հայ հոգևորականներն ուսումնասիրում էին անապատական այդ վայրերը, միաբանների նիստն ու կացը, սրբատեղիների պատմությունը: Նրանցից ոմանք երկար տարիներ ապրել ու գործել են այդ վանքերում՝ իրենց հետևից թողնելով որոշ հետքեր (ձեռագրեր գրել կամ վանքի պատերին թողել հայերեն արձանագրություններ):

¹⁶³ Տե՛ս՝ Պօնճուքեան Յ. Կ., Ազգային ոգին, ազգությունն եւ եկեղեցի, Եգիպտահայ տարեցույց, Ա տարի, «1925 թ.», Աղեքսանդրիա, 1924 թ., էջ 221:

¹⁶⁴ Հայ վարպետները զգալի դեր են կատարել եգիպտական ճարտարապետության զարգացման գործում: Նրանք են Եգիպտոս ներմուծել թրծված աղյուսի փոխարեն քարի օգտագործումը, և նրանց ձեռակերտն է համարվում արաբական ճարտարապետության խոշորագույն կոթողներից՝ Կահիրեի ալ-Աքմար մզկիթի քարաշեն ճակատը: Հայ վարպետներին է վերագրվում նաև Ջույուշի մզկիթ-դամբարանի և Կահիրեի հյուսիսային պարսպի երեք ամենագեղեցիկ դռների՝ Բաբ ալ-Ֆուրուհի, Բաբ ալ-Նասրի և Բաբ ալ-Ջավելայի կառուցումը: Տե՛ս Թոփուզյան Հ., Եգիպտոսի հայկական գաղութի պատմություն (1805-1925), Երևան., 1978, էջ 17-18, նաև Ph. Hitti, History of the Arabs, London, 2002, p. 630.

Պատմական ակնարկ

Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու Եզիպտոսի թեմը կազմավորվել է 1825թ., առաջնորդանիստը Կահիրեի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին է (1929)¹⁶⁵: Սակայն հայերը Եզիպտոսում եկեղեցի են ունեցել և որպես եկեղեցական համայնք կազմակերպվել դեռևս 10-րդ դ.: Այդ է վկայում Նեղոսի հովտում հայտնաբերված խաչքարը՝ թվագրված «ՆԼ» 981 թ.: 1074-1075 թթ. Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսը, այցելելով Եզիպտոս, Ներսես Շնորհալու հորեղբայր Գրիգոր իշխանին «կաթողիկոս» (առաջնորդ) է նշանակել: 1085թ. եզիպտահայ գաղութն այնքան է մեծացել, որ բաժանվել է երկու թեմերի, ընտրվել է ևս մեկ առաջնորդ¹⁶⁶: Ուռհայեցին ասում է. «Յայսմ ժամանակիս եղև ազգիս Հայոց կաթողիկոս վեց, երկու յԵզիպտոս և չորս յամենայն աշխարհս Հայոց...»¹⁶⁷: Սրանցից գատ կան նաև պատմական ինչ-ինչ հիշատակություններ, ձեռագրերի հիշատակարաններ, ինչպես նաև Եզիպտոս այցելած հայ ճանապարհորդների տեղեկություններ, որոնք փաստում են ոչ միայն Եզիպտոսում միշտ կենսունակ Հայ գաղութի, այլև հայկական եկեղեցիների գոյության մասին:

11-12-րդ դարերում Եզիպտոսում գործում էին ավելի քան երեսուն հայկական եկեղեցիներ ու վանքեր¹⁶⁸: Սակայն, դժբախտաբար, դրանց մասին պակասում են լիակատար տեղեկությունները. կան միայն հատուկենտ ծանոթություններ: Հայկական սկզբնաղբյուրների տեղեկություններից պարզ է դառնում, որ Եզիպտոսի հնագույն հայկական եկեղեցիները, որոնք 11-12-րդ դարերում հայերի սեփականությունն են եղել, հիմնականում գործել են Կահիրեում: Դրանք են.

1. Ս. Հակոբ եկեղեցին, հավանաբար 11-րդ դարում կառուցված, գտնվում էր Այգեստան (Ալ-Բասաթին) թաղամասում:
2. Ս. Գևորգ եկեղեցին, որը գտնվում էր Դեյր ալ-Խանդեթ թաղում և նախապես պատկանում էր ղպտիներին¹⁶⁹: Այն Գրիգոր արքեպիսկոպոսի օրոք՝ 1080 թ., հայերին տրվել է հայազգի վեզիր Բադր ալ-Գամալիի կողմից:
3. Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին, որը, եզիպտահայ պատմիչ Աբու Սահլի խոսքերով, կառուցվել էր 12-րդ դարում՝ Անբիծ Տիրամոր եկեղեցու տեղում, Հարեթ ալ-Չուելլա թաղում: Այդ շրջանում այնտեղ էր նստում նաև հայ պատրիարքը¹⁷⁰:
4. Հարեթ ալ-Չուելլա թաղամասի Սուրբ Սարգիս եկեղեցին, որի մասին ավելի մանրամասն կխոսենք հաջորդ ենթաբաժնում:

Աբու Սահլը վկայում է նաև, որ Գիզայի Սաֆդ-Մայդուն գյուղում կար «եկեղեցի մի հասարակաց երեք սեղանովք», որոնցից մեկը պատկանում էր հայերին, մյուսները՝ ղպտիներին և մեքիստներին¹⁷¹: Հայկական եկեղեցիներ կային նաև Ասիութում, Իֆթիհում, Գալուսանայում, ալ-Խուսուսում և այլ վայրերում: Շինարարյուն «հայոց քրիստոնեից

¹⁶⁵ Եզիպտոս, Հայ սփյուռքի հանրագիտարան, Երևան., 2003, էջ 156:

¹⁶⁶ Թոփուզյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 15-16:

¹⁶⁷ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898 թ., էջ 231:

¹⁶⁸ Աբու Սահլ, Պատմություն եկեղեցեաց և վանօրեից Եզիպտոսի, թարգմ. Դ. Մ. Ալիշան, Վենետիկ, 1895 թ., էջ 18:

¹⁶⁹ Ս. Գևորգի մասին Աբու Սահլն ասում է. «Եկեղեցին... հակոբիկ ղպտյաց ձեռքին էր, բայց ... տրվեցավ հայոց, ասոնք առին եկեղեցին և փլցուցին, և անոր տեղ մեծ, ընդարձակ եկեղեցի մի շինեցին՝ շատ գմբեթներով, և կոչեցին հանուն ս. Գեորգա...»: Տե՛ս՝ Աբու Սահլ, նշվ. աշխ., էջ 36-37:

¹⁷⁰ Աբու Սահլ, նշվ. աշխ. էջ 18-19:

¹⁷¹ Աբու Սահլ, նշվ. աշխ., էջ 52:

գաղթականության մի հատված հաստատված էր, որք յոթ եկեղեցի ունեին շատ բարեկարգ, քահանաներով ու միաբաններով»¹⁷²:

11-րդ դարի վերջերից հայերին է պատկանել նաև Ասիուքից դեպի հարավ, Սոհակ քաղաքի մոտ գտնվող դպտիական Դեյր ալ-Աբիադը կամ Սպիտակ վանքը:

Ֆաթիմյանների տիրապետության շրջանում (909-1171 թթ.) Եգիպտոսում գոյություն են ունեցել հայկական վանքեր ու եկեղեցիներ, որոնց մեջ հիշատակվել են Կիլիկիայի հայ թագավորների անունները: Սակայն Ֆաթիմյանների անկումից հետո հայկական բազմաթիվ աղոթավայրեր կամ քանդվեցին, և կամ գրավվեցին դպտիների կողմից: Հայտնի է, որ Ֆաթիմյանների տիրապետության ժամանակաշրջանը ամենանպաստավորն է եղել եգիպտահայ միջնադարյան գաղութի համար: Իր ամենածաղկուն շրջանում հայերի թիվը հասել է 30.000-ի, իսկ ումանց կարծիքով՝ նույնիսկ 100.000-ի¹⁷³: Բնականաբար, այս թիվն անընդհատ փոփոխվել է՝ կապված երկրում իշխանությունների հանդուրժողականության աստիճանից: Հետագա տարիներին եգիպտահայ համայնքի բնակչության թվի նվազման հետ նվազել է նաև հայապատկան եկեղեցիների թիվը, որոնց շուրջ բոլորված գոյատևել է փոքրաթիվ հայկական գաղութը: Օրինակ, երբ 1174 թ. Այյուբյանները¹⁷⁴ գրավեցին Եգիպտոսի իշխանությունը, հայ մեծամեծերն առանց բացառության երկրից դուրս վտարվեցին, մնացած հայերը խիստ հալածանքների ենթարկվեցին, շատերն օտար երկրներ գաղթեցին, իսկ մի մասն էլ տեղական տարրի հետ ձուլվեց, քչերը միայն զգացումով և սրտով հայ մնացին, այն էլ՝ ոչ հայտնապես¹⁷⁵:

1250 թ. Եգիպտոսում իշխանությունն անցավ մամլուքներին (1250-1517 թթ.)¹⁷⁶: Եգիպտահայերի վիճակը որոշ չափով բարելավվեց միայն 14-րդ դարի սկզբներին, երբ մամլուք սուլթանները սկսեցին հովանավորել հայ եկեղեցու ծոցում առաջացած հակալատինական հոսանքը:

Այս շրջանում Կահիրեի մոտ՝ հայերի բնակավայր Քում ալ-Արմանում գործել է Ս. Մինաս եկեղեցին, որի ավերակները պահպանվել են մինչև 19-րդ դարի սկզբները: Այս մասին Աստվածատուր Եպիսկոպոս Հովհաննիսյանը գրում է. «...Բայց յեկեղեցեաց աստի է և այլ եկեղեցի յանուն Ս. Մինասայ կառուցեալ ի գերեզմանատան, և յետոյ էառ Գաբրիէլ (Գաբրիէլ Եպիսկոպոս Մարաշցիւն-Վ. Մ.) ի կառավարութենէն զմի մասն հողաբլրոյն կոչեցեալ «Քօմ-էլ-Արմէն», ուր բնակեալ են յառաջագոյն գերեալքն հայոց»¹⁷⁷:

Մամլուք սուլթանների հանդուրժողականությունը նպաստում էր նաև Եգիպտոսում հայ անապատական կյանքի ծաղկմանը և գրչության օջախների ստեղծմանը: Հայ վանականներն ապրում և գործում էին Նեդրայի, Սկիտեի և «Հայոց վանք» կոչված անապատներում, ուր 14-րդ դարում գրվել են մի շարք հայերեն ձեռագրեր¹⁷⁸: Այդ մասին վկայում է այն փաստը, որ 1169 թ-ին, երբ Եգիպտոսի հայ պատրիարքը ստիպված էր իր հոտը թողնել և Երուսաղեմում ապաստանել, իր հետ տարավ 74 ձեռագիր Աստվածաշունչ և մեկ Ավետարան¹⁷⁹: Միջնադարյան Եգիպտոսի երեք բնակավայրերը՝ Կահիրեն,

¹⁷² Նույն տեղում, էջ 54-55:

¹⁷³ Տեր-Միքայելյան Ն., Եգիպտահայ գաղութը 16-18-րդ դարերում, Գահիրե, 1995 թ., էջ 41:

¹⁷⁴ 1169 թ. Եգիպտոսում Սալահ ադ-Դինը հաստատեց Այյուբյանների քրդական դինաստիան: Այս մասին մանրամասն տե՛ս Հովհաննիսյան Ն., Արաբական երկրների պատմություն, հ. 1, Երևան., 2003թ., էջ 328:

¹⁷⁵ Աղազարմ Ն., Նոթեր Եգիպտոսի հայ գաղութին վրա, Կահիրե, 1911 թ., էջ 13-14:

¹⁷⁶ Հովհաննիսյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 339:

¹⁷⁷ Հովհաննեսյան Տ., Ժամանակագրական պատմություն Երուսաղեմի, հ. 2, Երուսաղեմ, 1890, էջ 506-507:

¹⁷⁸ Թոփուզյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 22:

¹⁷⁹ Աղազարմ Ն., նշվ. աշխ., էջ 11-12: Այսօր Լոնդոնի, Վատիկանի և Միլանի գրադարաններում պահպանվում են չորս հնգլեզվյան (հայերեն, արաբերեն, դպտիերեն, ասորերեն և հաբեշերեն)

Ալեքսանդրիան և Թեբայիտը (այժմյան Լուքսորը) հանդիսացել են հայկական գրչության օջախներ: Պահպանվել են այդ օջախներում գրված 31 ձեռագրեր:

14-15-րդ դարերում Եգիպտահայ գաղութը հինգ հոգևորական է տվել, որոնք հետագայում դարձել են Երուսաղեմի պատրիարքներ: Նրանք են՝ Գրիգոր, Մարտիրոս, Աբրահամ և Հովհաննես Մըսրցի, ինչպես նաև Սարգիս Բ Մըսրցի պատրիարքները¹⁸⁰:

Եգիպտահայության համար բարենպաստ այս իրավիճակն ավարտվեց մամլուքների տիրապետության շրջանի երկրորդ կեսին (1382-1517): Հայերը գրկվեցին իրենց ստացական կամ սեփական եկեղեցիներից ու վանքերից և հարկադրված էին դարձյալ օգտվել դպտիների բարյացակամությունից՝ նախապես համաձայնեցնելով նրանց եկեղեցիներում պատարագ կատարելու ժամանակը և այլ հարցեր:

Օսմանյան շրջան (16-18-րդ դդ.)

Հայ համայնք, հայոց եկեղեցի, հայկական մշակույթ: Եգիպտոսի ուշ միջնադարյան պատմությունը սկսվեց երկրում Օսմանյան տիրապետությամբ (1517-1798 թթ.): Եգիպտոսը դարձավ Օսմանյան կայսրության մարզերից մեկը և սկսեց կառավարվել Կ. Պոլսից նշանակված փաշաներով: Օսմանյան տիրապետության տարիներին անկում ապրեցին երկրի տնտեսությունը, արհեստները, առևտուրն ու գյուղատնտեսությունը, հոգևոր կյանքն ու մշակույթը:

Փաստ է, որ Եգիպտոսում այդ ժամանակաշրջանում գոյություն է ունեցել հայկական մի համայնք, որ թեպետև նվազ էր քանակապես՝ համեմատած միջնադարյան Եգիպտահայ հոծ գաղութի հետ (հատկապես Ֆաթիմյան շրջանի (11-12-րդ դարեր), բայց և այնպես այդ փոքր գաղութը կար, գործում էր, ուներ իր եկեղեցին և հոգևոր առաջնորդը, արհեստավորներն ու առևտրականները, երևելի անձիք ու համայնքային կյանք:

16-18-րդ դարերում գաղութի թիվն անընդհատ փոփոխվում էր: Միմեռն դպիր Լեհացին, որ Եգիպտոս է այցելել 1615 թ., ոչ միայն հիշատակում է Հայ գաղութի գոյությունը, այլ նաև նշում. «... զի ասին եւ մեք գտաք ի պատմագիրս, թէ ԼՌ (200) հայի տուն կայր...»¹⁸¹: Սակայն, արդեն 18-րդ դարի վերջերին հայերի թիվը հասավ երկու հազարի¹⁸²՝ կապված 17-18-րդ դարերում Հայաստանից և Փոքր Ասիայից հայերի արտագաղթով: Այս հանգամանքը նպաստեց Եգիպտոսի, հատկապես Կահիրեի հայության համայնքային կյանքի աշխուժացմանը, նոր լիցք հաղորդեց հայ մշակույթին, լեզվին, ազգային ավանդույթներին: Իսկ մինչ այդ, հալածանքների պատճառով, Եգիպտահայ համայնքի բնակչության թվի նվազումն ուղեկցվում էր երկրում մնացած հայերի ամուսնությամբ՝ տեղաբնիկ և դավանակից (միաբնակ ուղղափառ դավանանքին պատկանող) դպտիների և հաբեշների հետ և, դրա արդյունքում, նաև մայրենի լեզվի և ազգային գիտակցության կորստով: 17-18-րդ դդ. մայրաքաղաքի հայերը գրեթե համախումբ ապրում էին Կահիրեի Հարեթ ալ-Չուելյա թաղամասում, ուր գտնվում էր նաև Ս. Սարգիս եկեղեցին: Վերջինիս շուրջ բոլորված էր ամբողջ հայ համայնքը: Այս մասին վկայում է նաև Միմեռն Լեհացին. «Եւ իբրեւ մտաք ի Մըսր՝ այնչափ սկսաք գնալ, որ պէզերեցաք. Երկու ժամն ապա հասաք Հայոց թաղն. Քանզի յոյժ մեծ էր քաղաքն եւ

ձեռագրեր, որոնք, ենթադրվում է, գրվել են 14-15-րդ դարերում Եգիպտոսում, շատ հավանական է՝ դպտիների վանքերում: Դրանք գրված են միաբնակ ուղղափառ արևելյան հինգ եկեղեցիների հոգևորականների ձեռքով և ունեն տարբեր բովանդակություններ (Ավետարան, Պողոս առաքյալի թղթեր, Մաղմուսարան և այլն):

¹⁸⁰ Մկրտիչ Եպ. Աղավունի, Միաբանք և այցելուք Հայ Երուսաղեմի, Երուսաղեմ, 1929 թ., էջ 466:

¹⁸¹ Միմեռն դպիր Լեհացույ Ուղեգրութիւն, Տարեգրութիւն եւ հիշատակարանք, ուսումնասիրեց և հրատարակեց Հ. Ներսես, Վ. Ակինյան, Վիեննա, 1936 թ., էջ 231:

¹⁸² Տեր-Միքայելյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 27:

մարդաշատ: Կայր եկեղեցի մի Խպտու. Եւ անդ տված էր մատուռ մի Հայոց. եւ վերեն վերնատուն կանանց. Եւ այլ վեր՝ կարգաւորաց տեղիք բնակութեան»¹⁸³: Ղպտիների վանքի վերնահարկում գտնվող հայկական եկեղեցին կոչվում էր Ս. Սարգիս: Այս եկեղեցու մասին պատմիչ Հաննա Երուսաղեմցին 1727թ.-ին գրել է, որ Երուսաղեմի Ս. Հարություն տաճարում գտնվող Քրիստոսի գերեզմանի արտաքին սնարի վերնի մասում եղած պատարագամատույց անծածկույթ մի սեղան, որը կառուցված էր Կիլիկիայի բարեպաշտ Հեթում թագավորի կողմից, հայերը տվել են ղպտիներին, որի փոխարեն նրանք էլ Կահիրեում մի եկեղեցի են տվել հայերին, քանի որ այդ ժամանակ նրանք այնտեղ եկեղեցի չունեին¹⁸⁴: Իսկ Թորգոմ Սրբազան Գուշակյանն ավելացնում է, որ այդ եկեղեցին մի մատուռ էր, որը գտնվում էր ղպտի վանքի տանիքի վրա կառուցված վերնահարկում, և այն հայերի սեփականությունն է մնացել մինչև 1880-ական թվականները: Ապա այն վերստին հանձնվել է ղպտիներին, քանի որ հայաբնակ նույն թաղամասում արդեն 1839 թվականից հայերն ունեին գործող փառավոր մի եկեղեցի՝ նվիրված Ս. Աստվածածնին¹⁸⁵:

Փաստորեն, պարզ է դառնում, որ 16-18-րդ դարերում գործող միակ հայկական եկեղեցին եղել է Սուրբ Սարգիս փոքրիկ եկեղեցին կամ մատուռը: Այն եղել է տեղի հայ համայնքի կենտրոնատեղին և հավաքավայրը: Ինչպես դիպուկ գրում է Տեր-Միքայելյանը, կարծես հայկական դեսպանատուն լինել այս սրբավայրը, ուր այցելում էին արտասահմանից եկած հայ առևտրականներ, աշխարհիկ և հոգևորական այցելուները: Այստեղ էր ապրում և գործում նաև հայոց առաջնորդը:

Սակայն, 1606թ. Սիմեոն կրոնավորի ընդօրինակած Ժամագիրքը, որն այսօր պահվում է Փարիզի Ազգային Մատենադարանում, հաստատում է, որ գրեթե նույն թվականին, այսինքն 1606 թ. Կահիրեի մեջ հայերն ունեին երեք եկեղեցիներ՝ Ս. Գևորգ, Ս. Սարգիս և Ս. Աստվածածին¹⁸⁶: Դժբախտաբար չի նշված, թե նրանք որ թաղերում են գտնվում: Այլ աղբյուրներում չի հիշատակվում 17-րդ դարում գործած Ս. Աստվածածին անունով եկեղեցի: Հետաքրքրական է, որ գրիչը չի նշում նաև 14-րդ դարից գոյություն ունեցող հայկական Ս. Մինաս եկեղեցին: Այս մասին խոսում է Սիմեոն Լեհացին, որն այս եկեղեցի այցելել է Կահիրեում եղած իր օրերին. «Եւ այլ օրն եկաք ի սուրբ Մինաս, որ ասեն Մինա: Եւ այն մեր եկեղեցի է. զի եւ անդ թաղեն զմեռեալս: Եւ ամէն եկեղեցիքն կան մատուռ կամ սեղան Հայոց...»¹⁸⁷: Հարկ է նշել, որ ներկայիս ս. Մինաս եկեղեցին կառուցվել է 1843թ. Կահիրեում՝ նախկին Ս. Մինաս եկեղեցու գերեզմանատան գրեթե կենտրոնում և գործում է մինչև մեր օրերը:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ 16-18-րդ դարերում Կահիրեում հայերն ունեցել են Ս. Մինաս, Ս. Գևորգ եկեղեցիները և Ս. Սարգիս գործող եկեղեցին, որը առաջնորդանիստ է եղել և իր շուրջն է հավաքել ամբողջ հայ համայնքը:

16-18-րդ դարերում հարյուրավոր հայեր՝ աշխարհիկ և հոգևորական, Երուսաղեմից և այլ վայրերից այցելել են Եգիպտոս՝ զանազան առիթներով: Հայ հոգևորականությանը միշտ էլ գրավել է Մինայի անապատը, հատկապես Ս. Կատարինե վանքը, ուր մինչ այսօր պահպանվում են մի քանի հայերեն ձեռագրեր¹⁸⁸: Երուսաղեմից մինչև Մինայի վանքն ուխտավորները ճամփորդել են ոտքով, 10-12 օրում: Ճանապարհին, ուխտավորները

¹⁸³ Սիմեոն դպիր Լեհացի, նշվ. աշխ., էջ 216:

¹⁸⁴ Գուշակյան Թ. Եպ., Եգիպտոսի Հայոց հին եւ արդի եկեղեցիները եւ պատմութիւն շինութեան Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Նորաշեն եկեղեցւոյ Գահիրեի, Կահիրե, 1927 թ., էջ 28:

¹⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 29:

¹⁸⁶ Գարտաշյան Ա., Նիւթեր Եգիպտոսի հայոց պատմութեան համար, Պատմություն եգիպտահայ եկեղեցիներու և գերեզմանատուներու, Կահիրե, 1943 թ., էջ 3:

¹⁸⁷ Սիմեոն դպիր Լեհացի, նշվ. աշխ., էջ 231: Ս. Մինաս եկեղեցու գերեզմանատանն են թաղված Երվանդ Օտյանը, Վահան Թեթեյանը, Սիրանույշը:

¹⁸⁸ Տեր-Միքայելյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 30:

Ժայռերի կամ հանդիպակած մեծ քարերի վրա բազմաթիվ տեղեկություններ են փորագրել, որոնք էլ արժանացել են հուլանդացի պրոֆեսոր Մայքլ Սթոունի ուշադրությանը և դարձել նրա ուսումնասիրության առարկան: Վերջինս գրել է. «Մինայի թերակղզուց հայտնի են 113 հայերեն և 20 վրացերեն արձանագրություններ: Հայերեն արձանագրությունները գտնվում են թերակղզու խորքը՝ ս. Կատարինե վանք և Ջեբել Մուսա (Մինայի լեռ) տանող ուխտագնացության գլխավոր ճանապարհների վրա»¹⁸⁹:

16-18-րդ դարերում եգիպտահայ փոքրաթիվ գաղութը կարողացավ պահպանել իր ազգային դիմագիծը՝ շնորհիվ իր յուրահատուկ մշակույթի, որն այնքան մեծ դեր է կատարել անցյալում և կատարում է ներկայում ևս աշխարհի երեսին սփռված հայկական բոլոր գաղթօջախներում: Տվյալ ժամանակահատվածում (16-18-րդ դդ.) հայկական մշակույթն այս գաղութում կենտրոնացած էր առավելապես սրբանկարչության, գրչագրության, և այլ արվեստների մեջ:

Հայ եկեղեցին սրբանկարներ է օգտագործել միջին դարերից սկսած: 11-13-րդ դարերի եգիպտահայ երեսուն եկեղեցիներ քանդվել և անհետ կորել են, որի պատճառով ոչ մի գաղափար չունենք դրանցում եղած սրբապատկերների մասին: Մի բացառությամբ միայն՝ Վերին Եգիպտոսի Ասիութ նահանգի Սոհակ քաղաքի մոտակայքում գտնվող Սպիտակ վանքի (Դեյր էլ-Աբիադ), որը ժամանակին պատկանել է հայերին, իսկ հետագայում փոխանցվել դավանակից դպտիներին՝ հայերի թվի նվազման պատճառով:

1922 թ. եգիպտահայերի առաջնորդ Թորգոմ Եպիսկոպոս Գուշակյանը, այցելելով Սոհակի այս վանքը, եկեղեցու գմբեթի ներսի կողմից հայտնաբերել է հայկական 5-6 որմնանկարներ՝ կիսավեր վիճակում, կողքին էլ՝ հայերեն երեք արձանագրություններ, որոնցից պարզվում է, որ սրբանկարներն արված են 11-րդ դարում՝ Քեսունցի Թեոդորոս նկարչի վրձնով: Վերջինս ապրել ու գործել է Վերին Եգիպտոսում 11-12-րդ դարերում:¹⁹⁰

Մինչև 17-րդ դարը, դժբախտաբար, եգիպտահայ նկարիչների մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել ո՛չ գրականության մեջ և ո՛չ էլ փաստացի կերպով: 17-րդ դարում Միջնադարյան Կահիրեում ապրել ու գործել է հայտնի հայ սրբանկարիչ Հովհաննես Երուսաղեմցին, որը մեծ ճանաչում է վայելում նաև մեր օրերում¹⁹¹: Նա Հին Կահիրեի դպտի հնադարյան 11 վանքերի և եկեղեցիների համար նկարել է ավելի քան 333 սրբապատկերներ, որոնցից 14-ը պահվում են Կահիրեի Ղպտիական թանգարանում:

16-18-րդ դարերում Եգիպտոսի զանազան քաղաքներում գրվել են հայերեն ութ ձեռագրեր՝ մեծ մասը հոգևորականների ձեռքով: Սրանք գրվել են նույնիսկ, երբ տեղի հայ համայնքը թվով շատ նվազ է եղել:

Ըստ որոշ աղբյուրների, ֆրանսիական գրավման տարիներին (1798-1801թթ.) Հարթ ալ-Չուելյայի հայոց եկեղեցուն կից գոյություն է ունեցել մի դպրատուն, որի քահանան և տիրացուն տարրական կրթության հոգսը վերցրել էին իրենց վրա: Այդ դպրատան մասին ոչ մի հիշատակություն չկա մեզ հայտնի աղբյուրներում: Եգիպտահայ դպրոցական կյանքի սկզբնավորման վերաբերյալ առաջին հաստատ տեղեկությունը հաղորդում է մի հիշատակարան, որտեղ ասված է. «Ի վայելումն ազգիս հայոց շինեցաւ դպրատունս... ի յիշատակ հոգւոյ ակնցի սարաֆ մհ.-ի Եղիազար բարեհամբաւ ամիրային եւ ծնողաց եւ համայն կենդանեացն իւրոց. Յամի տեառն 1828 եւ հայոց ՌՄՀԷ-ին»¹⁹²: Այդ դպրատունը

¹⁸⁹ Մայքլ Սթոուն, Մինայի հայերեն արձանագրությունները, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 4 Երևան., 1981, էջ 88:

¹⁹⁰ Գարուշյան Ա., նշվ աշխ., էջ 7: Այդ արձանագրություններով զբաղվել է Գ. Հովսեփյանցը, տե՛ս «Կյանք և գիր», Կահիրե, 1948 թ., էջ 3-4:

¹⁹¹ Magdi Guirguis, Introduction by Nelly Hanna, An Armenian Artist in Ottoman Egypte, Cairo, 2008.

¹⁹² Ալպոյաճյան Ա, Ի՞նչ կրեսն հին թուղթերը, Եգիպտահայ տարեցույց, 1925, Ա տարի, Աղեքսանդրիա, 1924 թ., էջ 60:

հաստատված էր Հարեթ ալ-Չուեյլայի Ս. Աստվածածին եկեղեցու մոտ, և առաջին մասնավոր դպրոցն էր Կահիրեում: Լուսավորության գործի պետականացման պայմաններում նրա հիմնադրումը թույլատրվել էր բացառության կարգով՝ շնորհիվ այն ազդեցիկ դիրքի, որ եգիպտահայ համայնքն ուներ եգիպտական արքունիքում:

Եգիպտահայ մշակույթի, եկեղեցական վարք ու բարքի մասին բազմաթիվ ու հետաքրքրաշարժ տեղեկություններ են հաղորդում օտարերկրյա ճանապարհորդները¹⁹³: Տեր-Միքայելյանն իր՝ մեր կողմից արդեն հիշատակված գրքում հերթականությամբ նշում է օտարազգի ճանապարհորդների անուններն ու նրանց հրատարակած աշխատությունները: Այդ ծավալուն ցուցակից կառանձնացնենք մի քանիսին, որոնք իրենց ճանապարհորդությունից հետո տեղեկություններ են հաղորդել հասկապես հայ եկեղեցու և հայկական մշակույթի վերաբերյալ:

Ֆրանսիացի երաժիշտ Մ. Վիլլոթոն, որն անձամբ եղել է Եգիպտոսում և 1812 թ. այցելել Կահիրեի Ս. Սարգիս առաջնորդանիստ եկեղեցի, տեսակցել եգիպտահայոց առաջնորդի (Պողոս Վարդապետ Կեսարացի (1807-1814 թթ.)- Վ. Ս.) և եկեղեցու երգչի հետ, ուսումնասիրել է հայկական պատարագն ու երաժշտությունը, և նշված աշխատության վերահրատարակված 13-րդ և 14-րդ հատորներում, արժեքավոր տեղեկություններ տվել դրանց մասին¹⁹⁴: 14-րդ հատորի 36 էջերում ֆրանսիացի երաժիշտը մանրամասն խոսում է հայկական երաժշտության ծագման, խազերի բացատրության, նոտաների և զանազան այլ մասնագիտական հարցերի մասին¹⁹⁵:

Ֆրանսուհի Վ. դը Շասթրենյը, որ Եգիպտոս է այցելել 19-րդ դարի առաջին քառորդում, 1832 թ. Փարիզում հրատարակել է չորս հատորանոց մի աշխատություն, ուր, նույնպես, խոսում է հայկական երաժշտության, խազերի, հայոց գրերի ստեղծման և այլնի մասին¹⁹⁶:

Օտարազգի ճանապարհորդները շատ ու շատ տեղեկություններ են տվել նաև Եգիպտոսի հայ համայնքի, տեղի հայ բնակչության սոցիալ-տնտեսական պայմանների, կենցաղի, ունեցվածքի մասին:

Հայ առաքելական եկեղեցու Եգիպտոսի թեմը. Եգիպտոսի հայերը մինչև 1311 թ., Կիլիկիայում նստող ընդհանրական հայրապետի հոգևոր իրավասության տակ էին: Այդ թվականին Երուսաղեմի Սարգիս պատրիարքը, Կոստանդին կաթողիկոսի և Օշին թագավորի լատինամետ ընթացքից դժգոհ, դիմեց Եգիպտոսի սուլթան ալ-Մալիք ալ-Նասիրին (1298-1308, 1309-1340թթ.) և նրանից հրովարտակ ստացավ ինքնուրույն վարելու իր պատրիարքական իշխանությունը՝ իրավասություն ունենալով նաև Եգիպտոսի հայերի

¹⁹³ Նապոլեոն Բոնապարտը 1798 թ. մայիսին արշավեց Եգիպտոսի վրա: Նա իր հետ բերել էր մեծ թվով ֆրանսիացի գիտնականներ: 1798 թ. օգոստոսի 22-ի հրամանագրով Նապոլեոնը կազմեց Եգիպտական ակադեմիան (Institut d’Egypte), որ գործում էր երկար տարիներ: Այն օրերին այդ գիտնականներն ուսումնասիրեցին գրավյալ երկրի բնությունը, պատմությունը, աշխարհագրությունը և ամենը, ինչ որ առնչվում էր Եգիպտոսին ու նրա ժողովրդին: Հետագայում, երբ այս գիտնականները վերադարձան Ֆրանսիա, իրենց ուսումնասիրությունները հրատարակեցին Փարիզում 20 հատորով: *St u Description de l’Egypte, ou Recueil des observations et des recherches qui ont etes faites en Egypte pendant l’axpedition de l’armee francaise*, Paris, 1809-1813, 1818-1825, 9 vol, in-fol, de texte et 11 vol, in-folio de planches. Ինչպես նաև՝ Տեր-Միքայելյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 76:

¹⁹⁴ *Description de l’Egypte, ou Recueil des observations et des recherches qui ont etes faites en Egypte pendant l’axpedition de l’armee francaise*, Seconde edition, publiee par Panckouche, Paris 1821-1829, 14 vol, de texte in 8, et 11 vol, de planches.

¹⁹⁵ Նշվ. աշխ., հ. 14, Փարիզ, 1826, էջ 324-359: Այս մասին տե՛ս նաև՝ Տեր-Միքայելյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 76-77:

¹⁹⁶ *De l’Asie ou considerations religieuses, philosophiques, et litteraires sur l’Asie*, par Mme. V. de Chastenay, Paris, 1832, en 4 tomes.

վրա¹⁹⁷: Եգիպտոսի առաջնորդության դիրքի մասին հետևյալ ծանոթությունն է տալիս Տիգրան Սավալանյանը. «Հինէն ի վեր, այսինքն՝ ինչպես կը կարծեմ Ռուբինեանց թագաւորութեան անկումէն ու հայրապետական աթոռին Միսէն Ս. Էջմիածին փոխադրուելէն ետք, Եգիպտոսի Առաջնորդութիւնը ենթարկուած էր Երուսաղէմի Պատրիարքական Աթոռին իրաւասութեան, որ Մէմլուք սուլթաններու և Օսմանեան կուսակալներու մօտ իր դրկած փոխանորդներով կը վարէր տեղոյն ազգային գործերը եւ Առաջնորդը յանուն Երուսաղէմի կը գործէր ամէն ինչ եւ Ս. Աթոռը կը հօգար ժողովուրդին ամէն պէտքերը, եկեղեցիներ կը շինէր և նորոգութիւններ կընէր իր միջոցներով, վասնզի այն ատեն հիմակուան պէս երևելի և հարուստ ազգայիններ չկային հոն, ու տեղացիներն ալ անկարող էին ինքնին հոգալ ազգային պէտքերը, ու իրենց Առաջնորդին խնամքին ու պաշտպանութեան ներքեւ կ'ապրէին ամէնքը»¹⁹⁸: Այստեղ անհամապատասխանություն ենք տեսնում Աղազարմի և Սավալանյանի՝ Եգիպտոսի առաջնորդությունը Երուսաղէմի հայոց պատրիարքարանի իրավասության տակ անցնելու թվականի հետ կապված: Սավալանյանը վերը նշում է, որ Եգիպտոսի առաջնորդությունն Երուսաղէմի ս. Աթոռի իրավասության տակ է անցել հայրապետական աթոռը Սսից Էջմիածին փոխադրվելուց հետո, որը, ինչպես գիտենք, տեղի է ունեցել 1441 թ.: Սակայն այդ իրադարձությունը տեղի է ունեցել 1311 թվականին (ինչպես հաղորդում է Աղազարմը): Վերջինս և՛ Երուսաղէմի պատրիարքության հիմնադրման և՛ Եգիպտոսի առաջնորդարանի՝ Երուսաղէմի պատրիարքության իրավասության տակ անցնելու տարեթիվն է¹⁹⁹:

Ստեղծված իրավիճակից դժգոհ էին և՛ արհեստավորները, օրամշակ բանվորներն ու առևտրականները, և՛ պետական պաշտոնյաները, որոնց թիվը գնալով ավելանում էր Կահիրեում: Եգիպտահայ գաղութը պարբերաբար փոթորկվում էր բողոքի ելույթներով: Արշակ Ալպոյաճյանն այդ ելույթները բնութագրել է որպես կալվածական վեճ՝ Երուսաղէմի պատրիարքարանի և եգիպտահայերի միջև: Նրա ասելով. «Ժողովուրդը կ'անդեր, թե կալվածները գնված էին Եգիպտոսի ժողովուրդին դրամով հոգուտ իրենց եկեղեցիներին, և ապահովության համար Երուսաղէմի վանքին անունով արձանագրված, իսկ Երուսաղէմ կ'ներժեր այս տեսությունը»²⁰⁰:

1821 թ. Կահիրեում հակաերուսաղէմական ելույթներն այնպիսի բնույթ էին ստացել, որ Երուսաղէմի հայոց պատրիարքը ստիպված էր հորդորական կոնդակ գրել՝ առ Եգիպտոսի ժողովուրդը²⁰¹: Այդ հորդորները ոչ մի կերպ չ'ներգործեցին ո՛չ աշխատավորության, ո՛չ էլ մեծատունների վրա: Վերջիններս մինչև անգամ Երուսաղէմի պատրիարքին առաջարկեցին կալվածների փոխարժեքը վճարել՝ պայմանով, որ նրա իրավասությունից դուրս բերվեր եգիպտահայ թեմը²⁰²:

Չիրաժարվելով կալվածքներից՝ Երուսաղէմի հայոց պատրիարքը ստիպված կատարեց մի շարք զիջումներ: 1825 թ. տեսչական իրավունքները վերացվեցին:

¹⁹⁷ Աղազարմ Ն., նշվ. աշխ. էջ 16: Այս մասին տե՛ս նաև՝ Sanjian A., The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion, Cambridge, Masshachusetts, 1965, p. 98.

¹⁹⁸ Սավալանյան Ս., Պատմություն ս. Երուսաղէմի, հ. 2, Երուսաղէմ, 1931թ., էջ 1001-1002:

¹⁹⁹ Sanjian A., նշվ. աշխ., էջ 29:

²⁰⁰ Ալպոյաճյան Ա., ԱՄՆ-ի Եգիպտոսի նահանգը և հայերը, Կահիրե, 1960թ., էջ 255: Եգիպտոսի ազգապատկան կալվածները՝ «տունք իբր 38» ներկայացնում էին զգալի հարստություն. «Եթե վաճառեցեն նոքա վագֆի օրինօք բերէ 200 քսակս դրամոց», այսինքն՝ հազար ոսկի: 1825-1826 թթ. Երուսաղէմի վանքը «յարդեանց կալուածոց» ստացել էր «4.000 ռուպի ոսկի»: Տե՛ս և Հովհաննեսյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 390:

²⁰¹ Հովհաննեսյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 371:

²⁰² Նույն տեղում, էջ 390:

Եգիպտոսը հռչակվեց առաջնորդական թեմ և, որ առավել կարևոր է, աշխարհականներն իրավունք ստացան մասնակցելու համայնքային գործերի կառավարմանը²⁰³:

Այդպիսով, եգիպտահայ թեմի բարձրագույն իշխանությունը կազմում էին թեմակալ առաջնորդը և եռանդամ ավագաժողովը: Առաջնորդը նշանակվում էր Երուսաղեմի պատրիարքի կողմից և նրա պաշտոնը հաստատվում էր Բարձր Դռան «բերաթով»: Առաջնորդը նշանակում էր ավագաժողովի անդամներին, որոնք եգիպտական իշխանությունների կողմից ճանաչվում էին որպես լուսավորչական համայնքի պաշտոնական ներկայացուցիչներ: Չկար որևէ կանոնադրություն, որով հստակեցվեր առաջնորդի և ավագաժողովի անդամների նշանակման կարգը, որոշվեր նրանց պարտականություններն ու իրավասությունները²⁰⁴: Ավագաժողովը հաշվետու չէր եգիպտահայերի առաջ, և ժողովրդի մեծամասնությունը կազմող աշխատավորությունը գրկված էր գաղութի ներքին գործերը տնօրինող առաջնորդարանում ձայն ունենալու իրավունքից:

1830-ական թվականների կեսերից, երբ եգիպտական բանակը²⁰⁵ նվաճեց Պաղեստինը և Սիրիան, եգիպտահայ երևելիները լրջորեն ձգտում էին Կահիրեն դարձնել գրավված երկրների հայության հոգևոր և վարչական կենտրոն: Եվ վերստին հրատապ բնույթ ընդունեց Երուսաղեմից անկախ թեմ ստեղծելու խնդիրը: 1835 թ. Պողոս Յուսուֆյանի ճնշման ներքո Երուսաղեմի պատրիարքն ընդառաջեց եգիպտահայերին: Կիրակոս Երուսաղեմցու փոխարեն թեմակալ առաջնորդ նշանակվեց մի երիտասարդ վարդապետ՝ Գաբրիել Մարաշցին²⁰⁶:

Բացի այդ, եգիպտահայ երևելիներին հաջողվեց, Պողոս Յուսուֆյանի միջնորդությամբ, Երուսաղեմի պատրիարքից ստանալ «թուղթ վկայութեան Գաբրիել վարդապետի», որով Մարաշցին եպիսկոպոս ձեռնադրվեց 1839թ. Ստում: Այնուհետև նա վարել է Երուսաղեմի Աթոռից անկախ իշխանություն՝ կոչվելով պատրիարք²⁰⁷: Գարտաշյանը գրում է, որ Գաբրիել եպիսկոպոսը Եգիպտոսի թեմն անկախ հռչակեց Երուսաղեմի Աթոռից՝ չնայած, որ ինքը միաբան էր: Այս անջատողական շարժումը բնականաբար վեճի տեղիք տվեց Երուսաղեմի և Եգիպտոսի միջև և պատճառ դարձավ իրավական տեսակետներով երկար պայքարների, որոնք տևեցին 1839-1882 թթ., մինչև որ Նուբար փառաշայի միջամտությամբ հարցը լուծում ստացավ՝ Երուսաղեմը դադարեց Եգիպտոսի մեջ կալվածքներ ունենալ²⁰⁸:

Սակայն, մինչ այդ պետք է նշել, որ եգիպտա-թուրքական զինաբախման էլքը խափանեց Կահիրեն գաղութահայ կենտրոնի վերածելու եգիպտահայերի հույսերը: Եգիպտոսում սուլթանական նախկին իրավունքների վերականգնումից հետո՝ 1851 թ.

²⁰³ Թոփուզյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 71:

²⁰⁴ Ըստ Աղազարմի, 1853-1854 թվականներին է միայն ընդունվել առաջին եգիպտահայ կանոնադրությունը, որով ավագաժողովը ղեկավարվում էր՝ դպրոցի, եկեղեցու, առաջնորդարանի, կալվածքների վերաբերյալ հարցեր լուծելիս: Տե՛ս՝ Աղազարմ Ն., նշվ. աշխ., էջ 99-100:

²⁰⁵ 1805 թ. Մուհամմադ Ալին, դառնալով Եգիպտոսի կառավարիչ, պահպանեց Եգիպտոսի՝ որպես Օսմանյան տիրապետության մեջ մտնող երկրամասի կամ նահանգի կարգավիճակը, որի դեպքում ինքը որպես Եգիպտոսի փառաշայ կամ կուսակալ մնում էր օսմանյան սուլթանի վասալը: Նա մի շարք բարեփոխումներ կատարեց երկրի տարբեր ոլորտներում, այդ թվում նաև զինվորական վերակառուցեց և արդիականացրեց եգիպտական բանակը, որը բաղկացած էր հետևակից, հեծելազորից, գվարդիայից, հրետանային զորամիավորումներից և նավատորմից: Զորակազմի թվաքանակը հասնում էր մոտավորապես 200 հազարի: Տե՛ս Հովհաննիսյան Ն., Արաբական երկրների պատմություն, հ. 2, Երևան, 2004 թ., էջ 157-195:

²⁰⁶ Հովհաննիսյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 504:

²⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 507:

²⁰⁸ Գարտաշյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 173:

եզիպտահայ թեմը դրվեց Կ. Պոլսի պատրիարքարանի իրավասության ներքո²⁰⁹, սակայն գործնականում չճանաչվեց ամիրանների և նրանց կողմից հովանավորվող պատրիարքների իշխանությունը²¹⁰:

Եզիպտահայոց առաջնորդներն և պաշտոնավարող հոգևորականները: 16-18-րդ դարերի եզիպտահայ թեմի առաջնորդների ցուցակի անճշտությունները պայմանավորված են անհրաժեշտ փաստաթղթերի բացակայությամբ: Հնուտ պատմաբան Արտաշես Գարտաշյանն այն կազմել է և իր գրքում²¹¹ տվել հետևյալ հինգ վարդապետների անունները՝ որպես 16-18-րդ դարերի եզիպտահայ առաջնորդներ:

1. Գրիգոր վարդապետ	1606 թ.
2. Մարկոս վարդապետ Պոլսեցի	1702թ.
3. Գրիգոր վարդապետ	1731թ.
4. Հովհաննես վարդապետ Եզիպտացի	1750-1790 թթ.
5. Հարություն վարդապետ	1793-1800 թթ.

Ինչպես երևում է այս ցուցակից, բազում տարիներ դատարկ է մնում առաջնորդական Աթոռը, օրինակ, 1606-1702 թթ.: Անկարելի է, որ շուրջ մեկ դար եզիպտահայերն առաջնորդ չունենային: Այս ցուցակը փորձել է ամբողջացնել Տեր-Միքայելյանը՝ նյութեր քաղելով նախ Գարտաշյանի, ապա Ադավունի Եպիսկոպոսի, Ալպոյաճյանի և այլոց աշխատություններից, ինչպես նաև մի քանի ձեռագրերից:

Ըստ Տեր-Միքայելյանի կազմած ցուցակի՝ 16-18-րդ դարերի եզիպտահայ առաջնորդներն էին.

1. Հովհաննես Եպիսկոպոս	1599 թ.
2. Գրիգոր վարդապետ	1606 թ.
3. Մաղաքիա աբեղա Թոքասցի	1615 թ.
4. Գասպար Եպիսկոպոս Գահիրեցի	1671 թ.
5. Մարկոս վարդապետ Բյուզանդացի	1702-1715 թ.
6. Կարապետ վարդապետ	1710 թ.
7. Գրիգոր վարդապետ	1731թ.
8. Հովակիմ վարդապետ Քանաքեռցի	1747/9- 1750 թթ.
9. Հովհաննես վարդապետ Եզիպտացի	1750-1790 թթ.
10. Կարապետ վարդապետ	1757 թ.
11. Հարություն վարդապետ	1793-1800 թթ. ²¹²

Այստեղ անմիջապես պետք է նշել, որ սույն ցուցակն ո՛չ ամբողջական է և ո՛չ էլ անսխալ: Ինչպես երևում է, դեռ շատ բաց թողնված անուններ կան, իսկ տրված թվականներն էլ կարող են ճշտման: Օրինակ, ինչպես տեսնում ենք, վերջին ցուցակում տրված երկու Կարապետ վարդապետների առաջնորդական տարիները 1710 և 1757 թթ. համընկնում են իրենց նախորդների (N 5 և 9) շրջաններին: Տեր-Միքայելյանն այս երևույթը բացատրում է նրանով, որ գուցե այդ տարիներին իրենց նախորդները (Մարկոս և Հովհաննես վարդապետները) վերոհիշյալ տարիներին բացակայել են Կահիրեից՝

²⁰⁹ Ըստ Գարտաշյանի՝ 1867-ին: Տե՛ս Գարտաշյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 175:

²¹⁰ Թոփուզյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 73:

²¹¹ Գարտաշյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 251-252:

²¹² Տեր-Միքայելյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 50:

Երուսաղեմ կամ Կ. Պոլիս այցելության գնալու և կամ մի այլ լուրջ պատճառով երկար ժամանակով հեռացել Եգիպտոսից: Ապա թե ոչ հնարավոր չէր, որ նույն ժամանակ եգիպտահայ փոքրաթիվ գաղութն ունենար երկու առաջնորդ²¹³:

Չնայած եգիպտահայ թեմի ակտիվ գործունեությանը, 18-րդ դարում, պայմանավորված դեպի Եգիպտոս Հայաստանից և Փոքր Ասիայից հայերի գաղթով, Կահիրեում, Հելիոպոլիսում և Ալեքսանդրիայում առաջացան հայ-կաթոլիկ համայնքներ, որոնք պաշտոնապես ճանաչվեցին 1831-ին:

Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում գործել են նաև հայ ավետարանական եկեղեցիներ, սակայն ներկայումս հայ ավետարանականները Եգիպտոսում կազմակերպված համայնք չունեն:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ 16-18-րդ դարերի եգիպտահայ գաղութն ամուր կառչած մնաց իր մայրենի լեզվին, եկեղեցուն ու մշակույթին, կարողացավ դիմակայել բազում փորձություններ ու վտանգներ:

19-20-րդ դարերում, ավելի նպաստավոր քաղաքական, տնտեսական պայմանների շնորհիվ, եգիպտահայ փոքրաթիվ գաղութն աճեց (գաղութի աճը հիմնականում պայմանավորված էր հայության 1915-1920 թվականների մեծ ներհոսքով), քանակապես բազմացավ, նոր որակ ու հարգանք ձեռք բերեց՝ քաղաքական, դիվանագիտական և գործարար մեծ դեմքեր տալով իրենց երկրորդ հայրենիքին՝ Եգիպտոսին: Իսկ Հայ առաքելական եկեղեցու Եգիպտոսի թեմը մնաց այն ամուր սյունը, որի վրա մշտապես կարող էր հենվել պանդխտության մեջ ապրող հայ ժողովրդի եգիպտահայ զանգվածը:

THE ARMENIAN CHURCH IN EGYPT UNDER THE OTTOMAN RULE
(16-18 CENTURIES)
Venera Makaryan
(summary)

The medieval history of Egypt started with the Ottoman occupation of the country (1517-1798). Egypt became one of the regions of the Ottoman Empire and began to be ruled by Pashas appointed from Constantinople. In this period there was an Armenian community in Egypt, which was, although quantitatively less, compared with the medieval Egyptian-Armenian dense colony (especially in Fatimyan period (11-12 centuries) but had its church and sacred leader, craftsmen and merchants, outstanding people and community life. For the development of the religious life of Egyptian-Armenians and for the growth of the number of the followers of the Egyptian-Armenian Church, surely, promoted the fact, that no religious intolerance had been shown in Egypt, the Armenians were not forced to convert and accept Islam, they had a free right to build their churches. Though during the Ottoman period the economy, crafts, trade and agriculture, religious life and culture of the country slumped, the Egyptian-Armenian colony of the 16-18 centuries could withstand the trials and dangers firmly clinging to its native language, church and culture.

²¹³ Նույն տեղում: